

Pozsony – a tanügyi innováció helyszíne a 18–19. század fordulóján

A pozsonyi iskolák – akár az evangélikus, akár a katolikus iskolákról volt is szó – évszázadokon át a legjelentősebb magyarországi oktatási intézmények közé tartoztak.

Egyrészt a nagyszámú helyi elit arra törekedett, hogy gyermekeinek (elsősorban a fiúknak, a 18. századtól már a lányoknak is) helyben a lehető legjobb oktatást biztosítsa. A helyi elitet azonban nemcsak a tipikus városi polgárság (elsősorban a patríciusok) képviselői alkották, hanem a hivatalnokréteg is, amely 1526-tól a magyarországi kormányintézményekkel együtt fokozatosan Pozsonyba költözött. Másrészt az iskolák profiljának kialakulásában fontos szerepet játszott az, hogy a műveltséget a városiasság egyik ismérvének tekintették, a műveltség a város képének egyik összetevője volt.

A humanizmus térhódításával kivétel nélkül minden magyarországi város arra törekedett, hogy a lehető legmagasabb képzettséget nyújtó latin iskolát alapítson és tartson fenn, egy-egy jó nevű professzor vagy rektor megnyerése pedig presztízs-kérdéssé vált. A tanítók társadalmi helyzete is más volt, mint amilyen kép róluk később kialakult (a tanulóktól beszédett tandíjból élő, a megélhetésüket mezőgazdasági vagy iparos kiegészítő tevékenységgel biztosító pedagógus). A 16–17. században a városi iskola rektorának tisztsége magas presztízsű foglalkozásnak számított, e tisztség betöltőit szívesen látták a vezető pariciuscsaládok lányainak férjeként (Mrečková, 1998, 85–92. o.). Ilyen kép jellemezte a pozsonyi iskolákat is a 17. század utolsó harmadáig. Ekkor az elővárosokban működő triviális (elemi) iskolákon kívül megfelelő műveltség csak a lutheránus gyülekezet által igazgatott gimnáziumban volt szerzhető, amely bár szolid színvonalú volt s megfelelő tanári karral rendelkezett, a városban kialakult politikai helyzetre és Bécs közelségére tekintettel nem törekedett arra, hogy magasabb szintű (egyetemi) oktatási intézménnyé váljék.

A 17. század hetvenes éveiben kicsúcsosodó agresszív ellenreformáció hatással volt az addig virágzó iskola működésére és színvonalára (az iskolát átmenetileg bezárták, a vezető tanárokat elűzték, az iskolát a városfalakon kívülre „számúzták”), másrészt viszont ebben az időszakban telepedtek meg a városban a jezsuiták, akik saját gimnáziumot, később teológiai szemináriumot létesítettek. Mind a két intézmény jelentős számú diáknak tette lehetővé a tanulást, s az adott tanrend lehetőségein belül a korszerű ismeretekre is reflektáltak. Fokozatosan sikerült felújítani a lutheránus gimnázium működését is, amely számos tanárának és a kezdeményező lelkészeknek köszönhetően a hasonló magyarországi iskolák közül az élmezőnybe küzdötte fel magát.

A 18. század második felében az egyházi közösségek által biztosított oktatás nem elégítette ki a társadalmi fejlődés által generált szükségleteket. A fejlődés irányát az akkor már a központosítás felé haladó állam határozta meg, amelynek nemcsak végrehajtó apparátusra volt szüksége: célja a társadalom működésének szabályozása volt. Az

ország gazdasági és katonai potenciáljának fejlődése érdekében a társadalomnak integrálódnia kellett, tekintet nélkül a vallási, társadalmi, etnikai, gazdasági vagy bármilyen egyéb különbségekre. A monarchia belső stabilitásának fenntartása érdekében ezeknek a különbségeknek fenn kellett maradniuk, ugyanis az adott és isteni parancsolattal megerősített rendet szimbolizálták. E különbségeken túlmutatva az alattvalókat az akkor még az uralkodó által képviselt államhoz való tartozás gondolata kellett összekösse. Az említett társadalmi különbségek fenntartása mellett a társadalom integrációjának a tudatban kellett végbemennie, e tekintetben pedig elsősorban az iskola és az egyház tudatformáló hatása volt a fontos. Az állam e területen az egyházra (illetve az egyházakra) támaszkodhatott, amelyek a „társadalmi kötőanyag” („religio vinculum societatis”) funkcióját látták el, s így a lakosság szocializálása és fegyelmzése terén az állam szerepet juttathatott neki. Az állam azonban nem rendelkezett megfelelő nyomásgyakorló eszközökkel: bár saját céljait megfogalmazta, az egyedül hozzáférhető terület az iskolarendszer volt, illetve akkoriban csak egyes iskolák vagy iskolatípusok, amelyeket fokozatosan egységes oktatási tartalommal rendelkező, átláthatóan tagolt, egységesen igazgatott és felügyelt s nem utolsósorban egységesen finanszírozott iskolatípusok egymásra épülő rendszerévé kellett átalakítani (Melton, 1998, xxii-xxiii). Az elsődleges cél az oktatáshoz való lehető legszélesebb hozzáférés volt, a minőség a meghatározott oktatási szükségletekből és célokból kellett következzen.

Az ily módon meghatározott rendszer kialakítása hosszú folyamat volt, amelynek első lépéseként az adott iskolatípus céljainak megfogalmazására került sor. A legmagasabb szinten, az egyetemek esetében a cél az egyház (az első szakaszban a jezsuiták) domináns helyzetének megszüntetése volt, ez érintette az egyetemek irányítását, a tanulmányi orientációt, új tárgyak és szakok bevezetését, az intézmények finanszírozását, működésük biztosítását. Az alacsonyabb szinteken bonyolultabb volt a helyzet: nagyságrendekkel több iskoláról volt szó, amelyeket az egyházi kezelésből (elsősorban a jezsuita rend kezeléséből) ki kellett vonni, illetve állami kezelés alá kellett vonni, s csak utána lehetett szó az említett kérdések megoldásáról. Az elemi iskolák esetében nem is annyira reformról volt szó, hanem inkább az alapfokú képzés teljes kiépítéséről, ugyanis a múltban ez a terület volt a leginkább elhanyagolt, s teljes mértékben az egyéni kezdeményezések terepének számított (papok, helyi rendházak vagy egyházközségek). A cél alapvetően az oktatás terjedelmi és tartalmi kérdéseinek, az oktatási módszereknek a meghatározása, az iskola által megcélzott célcsoportok kijelölése volt. Az alapoktól kellett kialakítani a megfelelő „szoftvert” is: a tanulók által elsajátítandó ismeretek körét, valamint ezeknek a kötelező tankönyvek segítségével történő átadását. Korábban az oktatási rendszer legalsó szintjén elhelyezkedő iskolatípus nem működött ilyen komplex módon, az alapvető oktatási reform tehát csak a vázolt problémák felismerése és megoldása után indulhatott el.

E folyamatban fontos szerepet játszott Pozsony mint olyan város és helyszín, ahol a reform számos alapelve kialakult, kipróbálásra került, ahonnan a reformokat irányították és felügyelték, illetve bizonyos mértékben az opponensek részéről korrigálták is (Kowalská, 1983, 776–788. o.). Mivel közel volt Bécs, ahol az udvari tanulmányi bizottság, a monarchia oktatásügyének megreformálását elsősorban kezdeményező testület székelt, s helyben, a városban volt a székhelye a Helytartótanács mellett működő tanulmányi bizottságnak, a reform vezéregyéniségei helyben kaphattak képet arról, hogy sikerül-e, s ha igen, milyen mértékben teljesíteni a reformcélokat. Egyúttal meg kell említenünk azt is, hogy a magyarországi iskolarendszer és a magyarországi reform részét a saját útján haladt, s végül is csak a népiskolák esetében sikerült átültetni teljes mértékben a monarchia teljes területén egységes modellt. Ezt a hipotézist a két alapvető népiskolai reformtervezet – az *Allgemeine Schulordnung* (1774) és a *Ratio educationis* (1777) – elemi iskolákra vonatkozó részei alapján, azok összevetése révén fogalmazhatjuk meg. A *Ratio educationis* elfogadása előtt kipróbálták, hogyan működik a gya-

A Felbiger által kezdeményezett, ösztönzött két oktatási intézmény a nagyközönség, sőt a legmagasabb körök érdeklődését is felkeltette. Mária Terézia és az uralkodói család egyetlen látogatásukkor sem mulasztották el, hogy legalább az egyik iskolát meg ne látogassák, az iskolákban pedig rendszeresen megemlékeztek az uralkodó születésnapjáról. A félévi vizsgák nyilvánosak voltak, programjukat nyomtatott meghívókon hozták nyilvánosságra, s a vizsgák keretében számos esetben nyilvános koncertekre is sor került. Az iskola sikere – amelynek jele a növekvő tanulói létszám, valamint a nyilvános ellenőrzés volt – adott kétségtelenül lökést ahhoz, hogy a Ratio Educationis gyakorlatilag a Felbiger-féle koncepció valamennyi alappilléret átvette (azaz az iskolák társadalmi célok szerinti felosztása, az oktatott tartalom, az úgynevezett 'normális' módszer alkalmazása, azaz táblázatok, tankönyvek használata), s Felbigert először Mária Terézia, majd II. József is megbízta azzal, hogy személyesen irányítsa és gyorsítsa meg a reform terjesztését (Kowalská, 1995, 73–94. o.)

korlatban az az iskolai oktatásszervezési modell, amelyet a Johann Ignaz Felbiger által kidolgozott tervezet alapján az osztrák tartományokban bevezettek (*Allgemeine Schulordnung*). A királyság legfontosabb városa, illetve a tankerületi székhely részére – Pozsony mind a két feltételnek megfelelt – olyan négyéves alapiskolai oktatási modellt dolgoztak ki, amelyben az oktatás célja főként az iparos rétegek gyermekeinek jobb felkészítése és egyúttal a középiskolai (gimnáziumi) képzéshez szükséges széles ismeretanyag átadása volt. A tervezet egyes kiválasztott tanulói csoportok számára speciális tantárgyak oktatását is előírta (például a jövőben tanítók számára alapvető pedagógiai ismeretek, a kántorok és orgonisták számára zenei oktatás, az inasok számára rajz). Felbiger így jellemezte a nagyobb közigazgatási egység központjában működő iskola célját, amelynek a többi iskola számára mintaként, normaként kellene szolgálnia. A 'normaiskola' szakszó éppen a népiskolai reform szimbólumává vált, s átvitt értelemben mindazokra az iskolákra vonatkozott, amelyek az államilag elvárt oktatásszervezési minta szerint oktattak (bővebben lásd: Kowalská, 1997/1998, 12–31. o.).

A pozsonyi normaiskola a Magyarországon a 18. század végén és a 19. század első felében működött sokféle iskola között számos elsőséget tudhat magáénak: vonatkozik ez a létrejöttére (1775. június 30.), a specializált osztályok nyitására, de a működéséhez köthető személyiségekre is. A 18–19. század fordulóján az iskola oktatói karába tartozott például Franz Paul Rigler, Johann Schauff vagy Heinrich Klein, akik a magyarországi zenei és képzőművészeti élet kiemelkedő személyiségei voltak. Elsősorban Riglerre kell felhívunk a figyelmet, akinél egy időben Johann Nepomuk Hummel is tanult. Rigler elsősorban aktív művész – zeneszerző és elméleti szakember – volt. Fő zeneelméleti művében a zongorajátékkal foglalkozott, ezt a rendszerint templomi kántorként is működő népiskolai tanítók számára szervezett tanfolyamok tapasztalatai ihlették (Kowalská, 1992, 35–54. o.).

Az iskolához kapcsolható legjelentősebb személyiség azonban maga Felbiger volt, aki közvetlenül is szerepet vállalt az előkészítésben és a megnyitásban, ezenfelül ő képezte ki az iskola számos további oktatóját. Személyesen közreműködött az újonnan létrehozott iskola tanítói karának kiválasztásában; nem világos, hogy milyen okok miatt, de végül az általa javasolt jelöltet (Johann Roka) nem választották ki, s nem látta el hosszú ideig a tanfelügyelői posztot sem. Felbigernek azonban nagy érdemei vannak abban, hogy kidolgozta a lányiskolák működési alapelveit, ez az iskolatípus újdonságot jelentett az iskolarendszeren belül. A lányiskolák előhírnöke volt az a (külső) lányiskola, amely a Notre Dame kolostor mellett létesült, s amelynek tanterveit és szervezeti felépítését Felbiger dolgozta ki, s maga is felügyelte az iskola működését. Az oktatás a norma-iskolákban is alkalmazott főtanodai általános tanterv szerint haladt. Az első osztályban oktatott tárgyak között így szerepelt az olvasástanítás, a latin és a német ábécé betűinek felismerése, a szótagolás, a folyamatos olvasás, írás (nem oktatták viszont a gót betűt, sem a hivatali életben használt úgynevezett „Kanzley-Schrift”-et, erre ugyanis a lányoknak nem volt szükségük), valamint az oktatási törvények értelmezését (azaz a gyermekek viselkedése az iskolában, a templomban és a nyilvánosság előtt). A továbbiakban a tanulók már csak tökéletesítették olvasástudásukat (nyomtatott szöveg és kézirás olvasása), grammatikával, tollbamondások írásával, számtannal foglalkoztak (négy óra, a számtantástanítás keretében csak a háromtagú műveletek szintjéig). Ténylegesen a tananyag része volt az állampolgári ismeretek oktatása, mégpedig abban a formában, ahogyan az a Felbiger-féle olvasókönyv 2. részében szerepelt (elsősorban az 1–5. fejezet: *Anleitung zur Rechtsschaffenheit*). A harmadik osztályban újabb tantárgyakkal bővült az oktatás, ilyen volt az evangéliummagyarázat és a német Sprachlehre. A 4. osztályban szépírást, magánjellegű hivatalos iratok, levelek fogalmazását (váltó, végrendelet, levelek), földrajzi és természetrajzi ismereteket tanultak a növendékek. Természetesen katekizmust az egész időszak alatt tanultak a diáklányok. Az iskola mellett úgynevezett munkaiskolát is létrehoztak. Ez olyan osztály volt, ahol a lányok közösen varrni, kötni és kézimunkázni tanultak. Az oktatás német nyelven folyt, hiszen az alacsonyabb néprétegekből származó leányok esetében nem kívánták meg a francia nyelvtudást, a franciaoktatás a legjobb tanulónak járó jutalom volt. Ezáltal a szegényebb leányok számára is megcsillant a jobb érvényesülés lehetősége: nemesi családoknál nevelőnként, társalkodónként tudtak elhelyezkedni.¹

Ennek ellenére ez az európai jelentőségű reformátor nem járt sikerrel sem Pozsonyban, sem Magyarországon, Pozsonyban olyannyira a háttérbe húzódva élt, hogy a történetírás nagyon sokáig nem tudta rekonstruálni életének utolsó éveit.² Oktatáskonceptióját jelentős mértékben a kortárs német pedagógia ihlette, megvalósításakor azonban a türelmi rendelet által nyújtott lehetőségeket kihasználó ellenkezésbe ütközött. A protestánsoknak már nem volt kötelességük, hogy iskoláikat az államilag ellenőrzött oktatási modellhez igazítsák, s a hangsúlyozott autonómia lehetőséget nyújtott arra, hogy mind a szervezet, mind a tartalom viszonyában elhatárolódjanak tőle. A protestánsok közül sokan személyes kapcsolatban álltak a német pedagógia képviselőivel (főleg Resewitzcel és Basedowval), s közvetlen ösztönzést kaptak a kortárs pedagógiai elméletektől. Protestáns körökből ezért sokan felelték Felbigernek, hogy elavult módszertani eljárásokat alkalmaz, s nem fejleszti a tanulók képességeit. Ennek ellenére lehetetlen, hogy Felbigerre ne a 18. század végi magyarországi pedagógia legjelentősebb képviselőjeként tekintsünk. Felbiger bizonyosan nem mellőzte a kortárs pedagógiai elmélet és gyakorlat oldaláról érkező hatásokat, s éppen neki köszönhető, hogy Pozsonyban gyűjtést szerveztek Basedow „philantropin” iskolája javára. Elsősorban a körülmények véletlen összjátéka volt, hogy a magyarországi tanügyi reform alappillére, a népiskolai oktatás a 18. század utolsó évtizedeit jellemző politikai fejlődés kiváltotta korlátokba ütközött. A II. József halálát követő társadalmi fordulatok, az 1790–91-es ellenzéki hangvételű országgyűlés és az

ügynevezett jakobinus-összeesküvés (1794–1795) leleplezése – mindezek az események újra felélesztették a széles néprétegek oktatásának káros voltát hangsúlyozó nézeteket, s mindez oda vezetett, hogy szabályozni kívánták az egyes iskolatípusokhoz való hozzáférést.

Pozsonyban sikeresen „mutatkozott be” a *Ratio educationis* által bevezetett újdonság is, a Királyi Akadémia. Az akadémia filozófiai és jogi karral működő felsőbb iskola volt, az iskola végzett diákjai egyrészt folytathatták tanulmányaikat az egyetemen, másrészt a közigazgatásban vagy jogi területen érvényesülhettek. Főként működésének első éveiben az akadémia tudatosan a Budára, illetve Pestre telepített egyetem utódjaként jelent meg. Jelentőségéhez hozzájárult az a tény is, hogy a pozsonyi ügynevezett generális szeminárium létrehozásáig az akadémiát az egyes szerzetesrendek teológushallgatói kötelezően látogatták. Az iskola ugyan nem minősült tudományos kisugárással rendelkező oktatási intézménynek, oktatói kara a 90. években főként a modern filozófia és egyéb tudományágak népszerűsítőiből állt. Nagybő jelentőséggel bírt azonban az akadémia több száz diákjának koncentrált jelenléte: ennek köszönhetően a város részben kompenzálta azt a veszteséget, amelyet a fővárosi rang és a főbb közintézmények elvesztése okozott.³ A diákok jelenléte azonban egyes esetekben nehezen kezelhető volt, s főképp a 19. század első felének nyugtalan politikai légkörében félelmek és konfliktusok származtak belőle.

Az elégedetlenség közvetlen kiváltó okát Pozsony vármegye szolgáltatta. A többi vármegyéhez hasonlóan Pozsony vármegye is arra törekedett, hogy a II. József halálát követő zűrzavaros időkben visszaszerezze korábbi befolyását a magyarországi politikai és közélet irányításában. A tanügy területén komoly lépésre szánta el magát, amikor is az oktatásirányítás területén önhatalmúlag megsértette az állami jogköröket. A megyei kongregáció pozsonyi tankerületi igazgatói tisztségéből 1790. március 3-án leváltotta a felvilágosult és jozefinista elveket valló Prónay Gábort, s helyette Tompa László pozsonyi kanonokot nevezte ki. Tompa „vármegyei ember” volt, a megye támogatásával végezte római tanulmányait, s bár korábban a generális szemináriumban működött, a jozefinista egyházi politika ellenzői közé tartozott.

A megyegyűlés döntése utáni nap 16 nem katolikus diák – mindannyian joghallgatók – négyoldalas tanulmányt dolgozott ki.⁴ A megye eljárásával szembeni kifogásaikat öt pontban foglalták össze. A hallgatókat leginkább az háborította fel, hogy a vármegye olyan területen avatkozott be, amely az uralkodó jogköre volt. Bár a szerzők többsége nemesi származású volt, inkább az uralkodói, semmint a vármegyei hatalomgyakorlást támogatták. A hallgatók élesen elítélték a katolikus egyház növekvő hatalmát is – félték a türelmetlenség és a kulturális korlátoltság terjedésétől, Tompában éppen ennek megtestesítőjének látták. Tompa László ugyanis éppen abban az időszakban indított támadást Nagy Pál pozsonyi logikaprofesszor ellen, akit a magyarországi „fennálló rend” megváltoztatásához vezető események támogatásával vádolt meg, valamint Anton Krail, a pesti egyetem professzora ellen, akinek az egyházat és annak dogmáit sértő kijelentéseket tulajdonított.⁵ Mivel Prónay személye az oktatásügyben a türelmesség egyik legfontosabb biztosítója volt, eltávolításában a tolerancia veszélyeztetését és az egyensúly felbomlását látták.

A tolerancia kérdése a hallgatókat nemcsak olyan jelenségeként érintette, amely abból az igényből fakadt, hogy a felvilágosodás eszméinek a gyakorlati politikában érvényesülni kellene, hanem közvetlenül érintette érvényesülési lehetőségeiket is. Nézetük szerint a vallási türelmesség a szabad gondolkodás fejlődésének kísérőjelensége volt, ezért volt fontos számukra az, nehogy az erősödő vallási ellentétekkel együtt megszűnjön a tan- szabadság és az olvasás szabadsága. Teljesen nyíltan vallották azt az újfajta állampolgári szabadságot, amelyet – saját megfogalmazásukkal élve – a francia irodalom tanulmányozása alapján fejlesztettek ki magukban. Ezért volt fontos számukra, hogy megmaradjanak az olvasótermek, ha már nem lehetett fenntartani a cenzúra teljes tiltását. Tompa szemé-

ben ugyanis az olvasótermek terjesztették „a lélek pestisét” – „pestis animae” –, ezért azt követelte, hogy minél előbb zárják be azokat.

A nem katolikusoknak és a nem nemeseknek csak néhány évvel korábban engedélyezték, hogy a közigazgatásban szerepet vállaljanak, a katolikustól eltérő vallású hallgatók számára ezért veszélyes volt a nem katolikusoknak és nem nemeseknek a nyilvános politikai életből való kizárására irányuló tendencia. Újra megjelentek olyan tervek, amely szerint korlátozták volna az állami és vármegyei szerveknél bizonyos tisztségek betöltését. Ez viszont a növekvő számú nem katolikus és nem nemesi értelmiségi réteg korlátozott társadalmi érvényesülését hozta volna magával, akik előtt II. József politikája megnyitotta az utat. A hallgatók azonban tiltakozásukban nem maradtak teljesen magukra. Nyíltan melléjük állt az akadémia egyik professzora, Belnay György, aki abban az időben fejezte be és adta ki – bár névtelenül – *Reflexiones [...] civium non nobilium* című munkáját.⁶ Ebben nem titkolta, hogy ismeri azokat az eszméket, amelyeket a francia forradalom a zászlajára tűzött. A Magyarországon is kialakítandó polgári társadalom képének felrajzolásakor a forradalom által már megvalósított elvekből indult ki. Nézete szerint a polgári társadalomban az alábbi elveknek kellene meghatározóknak lenniük: a társadalmi szerződésen alapuló viszonyok, a társadalom egyes alkotóelemeinek jogegyenlősége, szabadság – az abszolút uralkodótól való függetlenség értelmében –, a minden társadalmi réteg iránt és a közélet minden területén megnyilvánuló állampolgári türelmesség (*Ivyjaloová*, 1980, 90–92. o., illetve *Silagy*, 1962, 86–91. o.). Munkáját az állami hivatal elvesztésével fenyegetett nem nemesek nevében fogalmazta meg, azért e munka és a hallgatói petíció között közvetlenül összefüggést találhatunk.

A hallgatók fellépése meghaladta egy iskolai zendülés kereteit, s a szélesebb társadalmi rétegek radikalizálódását jelezte. A nemesi ellenzék fellépését és a felvilágosodás híveinek aktivizálódását hozó 1790-es viharos tavaszi események a sajtót sem kerültk el. Pozsonyt is ellepték a különféle röpiratok és írárok, ezek témájukat tekintve a nemesi jogok és kiváltságok védelmétől a magyarországi feudális viszonyok bírálataig és a francia forradalom vívmányainak dicsőítéséig terjedtek. A pozsonyi cenzor még 1793-ban is legalább 13 röpiratot és írást tiltott be azon a címen, hogy meg nem engedhető módon gyalázták a magyar alkotmányt, és pozitív véleményt fogalmaztak meg a francia forradalomról.⁷ Elég volt azonban csak a *Pressburger Zeitung*ot olvasni ahhoz, hogy az embernek legyen min elgondolkodnia. 1791 augusztusától szeptember elejéig a lap minden kommentár nélkül, de négy részletben leköszölte a francia alkotmányt. Néhány hónappal később Montesquieu gondolataira támaszkodó értekezés jelent meg a demokráciáról. A hallgatók szinte a tanórákon követhették figyelemmel a vármegye és Ferdinand Clemens kamerálisztikaprofesszor között folyó négyéves vitát, amely azért robbant ki, mert Clemens állítólag a magyar alkotmánnyal ellentétes elveket oktatott a diákoknak. A Sonnenfels értelmezése szerinti kamerálisztika – az államilag előírt tartalmakkal összhangban előadva – természetesen jóval meghaladta az állam rendi felfogásának kereteit.⁸ Bár az állami tanügyi hatóságok visszaszerezték az oktatásügy feletti felügyeletet, a rendek által képviselt közvélemény elérte, hogy megszigorították a belső iskolai viszonyokat.⁹ Új fegyelmi előírásokat és büntetéseket vezettek be, szigorúbban ellenőrizték a vallási kötelezettségek teljesítését, és korlátozták a diákok társadalmi életét.

A hallgatókat azonban I. Ferenc trónra lépése és az udvari politika irányváltása „csendesítette le”. Szigorú fellépéssel számolhatott mindenki, aki a politikai elégedetlenség bármilyen jelét mutatta.¹⁰ Érthető módon ezt az irányvonalat erősítette a radikális jakobinus mozgalomtól való félelem is. Másrészt viszont a '90-es évek közepén a hallgatók figyelmét inkább az a kérdés foglalta le, hogyan védhető meg a monarchia a francia veszéllyel szemben, ezért az ellenzéki hangulatot elnyomta a hazafiság hulláma.¹¹ Több hallgató is jelentkezett a nemesi felkelő seregbe, illetve az osztrák hadseregbe. Egy időre tehát a pozsonyi hallgatók „megnyugodtak”, radikális hajlamaik majd csak a 18. század

végén, 1800-ban jelentkeztek újra. A királyi akadémián ugyanis akkor közelebről nem jellemzett botrány tört ki amiatt, hogy a hallgatók „összeesküvést” szöttek az iskola vezetése ellen. A hallgatók titokban találkoztak, és petíciót állítottak össze egyik kollégájuk, Ignác Parchetič joghallgató védelmében, akit állítólag politikai okokból el akartak távolítani az iskolából. A mindenre kiterjedő vizsgálatot paradox módon Belnay vezette, de az eset közelebbi körülményei nem ismertek: a vizsgálat teljes anyaga ugyanis annak a tűzvésznek a martalékává lett, amelyet éppen maga Belnay okozott... Ezután az akadémia hallgatói egészen a negyvenes évekig semmi olyan tevékenységgel nem tűntek ki, amely közfelháborodást váltott volna ki. A harmincas években egy-egy hallgatót kizártak, a fennmaradt iratokból azonban kiderül, hogy ennek oka leggyakrabban az iskolai rendtartás megsértése volt (rendzavarás, bizonyítvány hamisítása, a vallási és tanulmányi kötelezettségek elmulasztása stb.). Csak a harmincas évek végén jelennek meg azok a vádak, amelyek a ’statisztika’ oktatásának megzavarásáról szólnak. A ’statisztika’, azaz államtan keretében kerültek szóba a politikai berendezéssel kapcsolatos kérdések. Az 1837/1838-as tanévtől kezdve minden évben előfordult ilyen eset, a magyarországi helyzet radikalizálódása ezen a sajátos területen is megnyilvánult: csak 1841-ben 21 hallgatónak kellett elhagynia a tantermet (1833–39 között összesen 24 ilyen eset volt), négy hallgatónak kifejezetten azért, mert zavarták a statisztika előadást, és a politikai óra alatt forradalmi iratokat terjesztettek.¹²

A királyi akadémia azonban nem az egyetlen olyan iskola volt, amely a középiskolai szintnél magasabb képzettséget nyújtott. Ilyen volt az evangélikus gimnázium is, amely a 18. század közepéig egész Magyarországon a négy legjelentősebb ilyen iskola egyike volt: Eperjessel, Sopronnal, Késmárkkal együtt egyházkerületi gimnáziumi státusszal rendelkezett. Uralkodói engedéllyel itt filozófiai és teológiai osztály is működött, a végzett diákok evangélikus lelkészi állást vállalhattak valamilyen kevésbé exponált egyházközösségben, iskolában taníthattak, vagy folytathatták tanulmányaikat. Éppen ezért a legmagasabb egyházi körök számára létérdek volt a képzés minősége. Az uralkodók eseti felmentéseket adtak az egyébként korlátozott felsőbb fokú képzés folytatására, ez azonban nem garantálta e képzési forma tartós fennmaradását. A *Ratio educationis* kiadása után azonban új helyzet állt elő: az állam akceptálta magasabb osztályok működését, de elvárta, hogy a tananyagot a protestáns iskolákban is a *Ratio educationis*-ban megfogalmazott normákhoz igazítsák. Erre a lépésre az érintettek tartózkodóan reagáltak: az ágostai hitvallású evangélikus egyházon belül ugyanis már nyilvánosságra hozták az eperjesi Georg Fabry reformtervezetét (1773)¹³, az anyagot az egyházkerületekben történt meg tárgyalása után belső normaként kellett volna kezelni. Erre való tekintettel jelentek meg tiltakozások az egységes iskolai tanterv ellen a nem katolikusok körében. Élesebb tiltakozásra azonban csak a türelmi rendelet megjelenése után (1781) került sor (*Kowalská*, 1996, 23–37. o.). Valószínűleg a pozsonyi egyházközösségből és gimnáziumból indult az a kezdeményezés, amelynek nyomán a *Ratió*-nak a protestáns oktatási rendszerrel való „kompatibilitását” vizsgáló bizottságot hoztak létre. A lutheránusok részéről a később az oktatásirányításban jelentős szerephez jutó Prónay Gábor mellett bizottsági tag lett Benzur József, a kor legtapasztaltabb pedagógusa is. A bizottságnak sikerült elérnie a *Ratio* elveinek közvetlen iskolai átvételéről szóló döntés elnapolását, ugyanakkor felhívta a figyelmet a következő reformok szükségességére.

Az oktatás megreformálása komplex megközelítést igényelt, erre azonban a türelmi rendelet kiadását közvetlenül követő időszakban nem volt lehetőség. Pozsonyban fokozatosan többféle olyan újítást vezettek be, amelyek javítottak az oktatás színvonalán. Elsősorban a teológia oktatása volt sürgős kérdés, mégpedig azért, hogy a pénzügyileg megterhelő egyetemi képzést elkerülve minél több jól képzett fiatal lelkész kerüljön ki az lelkészi hivatalokba. Mossotzy Institoris Mihály lelkésznek, az evangélikus iskolák tanfelügyelőjének még a nyolcvanas évek során sikerült elérnie, hogy a konvent

egyértelműsítésével a teológiai tanfolyamon oktatott tantárgyak körét erkölcssteológiával és homiletikával bővítették, ezeket ő maga adta elő. Mossotzy Institorisnak ez a lépése inspirálta Ambrózy Jánost olyan tervezet kidolgozására, amely általában az evangélikus iskolák teológiaoktatásának javítását célozta meg (1793), s amely Schedius Lajos átfogó reformtervezetének előfutára volt. A Schedius-féle tervezet 1806 után minden lutheránus gimnáziumban be kellett volna vezetni, s így kellett volna azokat az állami, katolikus gimnáziumokhoz közelíteni. E téren kezdeményezőleg lépett fel a pozsonyi konvent is, amely 1788-ban jóváhagyta Johann Jakob Wernernek, a lipcsei egyetem frissen végzett hallgatójának és a gimnázium szubrektorának javaslatát, hogy az iskolában használják Dietrich német szerző *Anweisung zur Glückseligkeit nach der Lehre Jesu* című tankönyvét. A tankönyv a racionális teológia szellemében született, és vitákat váltott ki. A szerző állítólag sehol sem alkalmazza az augsburgi hitvallás világos nyelvét, nem említi meg az eredendő bűnt, sem azt, hogy az úrvacsorában Krisztus teste és vére egyesül, és a maga valójában jelenik meg. A tankönyvre úgy tekintettek, mint a vallás lényegét az isten iránti szeretetben megragadó szociniánus eszmék terjesztőjére (ilyenek minősítették a felvilágosodás szellemében fogant nézeteket). A tankönyvet a konventben olyan jelentős személyiségek védelmezték, mint Karl Gottlieb Windisch és Josef Stettner. Felhívták a figyelmet arra, hogy a tankönyvet Sopronban, Lőcsén és Modorban is használják, sőt maga Torkos Mihály szuperintendens is ajánlotta. A teológiai tanulmányok megújítása mellett más tantárgyak oktatásán is változtattak, ezáltal például a nyolcvanas-kilencvenes években éppen a pozsonyi gimnázium vált azon központok egyikévé, ahol az aktuális filozófiai újdonság, Immanuel Kant tanításának átvételét szorgalmazták.

A tanügyi megújítását és fejlesztését célzó kezdeményezések azonban nem kizárólag az állami szervektől (az uralkodói köröktől), illetve az egyházi szervezetből indultak ki. A közjó érdekeire is figyelemmel levő egyéni kezdeményezések is léteztek. Nemcsak a szabadkőműves körök voltak azok, akik felhívták a nyilvánosság figyelmét az általános oktatás fejlesztésének szükségességére. Pozsonyban a nyolcvanas években főként a német egyetemeken végzetek tértek úgy haza, hogy meg voltak győződve az új pedagógiai irányzatok hatásosságáról. Így Korabinsky Mátyás a *Pressburger Zeitung*ban rendszeresen írt Basedow Philantropina iskolájáról, Resewitz és Rochow műveiről, valamint a németországi pedagógia aktuális kérdéseiről. A népszerűsítésbe a tanügyi igazgatás is bekapcsolódott, abban az időben fő képviselői Prónay Gábor lutheránus tankerületi igazgató és Werner Ignác szabadkőműves népiskolai tanfelügyelő voltak, akik a generális szemináriumban rendszeresen tartottak pedagógiai témájú nyilvános előadásokat. 1786-ban újító lépésre szánta el magát Kristina Le Brun francia hölgy, aki a hivatalos köröktől függetlenül kezdte meg tevékenységét. Célja az volt, hogy a bécsi Szent Anna-otthon mintájára oktató-nevelő intézményt hozzon létre, s a tanulmányi alap támogatását élvező ösztöndíjas diáklányokat felkészítse a tanítói pályára. E célra az uralkodó hat leány számára 1800 arany összegű alapítványt hozott létre, a többi 24 helyet egyéb érdeklődők számára tartották fent. Olyan 12–14 éves jelentkezőket vártak, akik már tudtak olvasni, szépen és helyesen írtak, számoltak, ismerték a német nyelvtant és a női munkákat, felkészültek voltak erkölcsstanból és bibliatörténetből. A növendékek 18 éves koráig tartó képzés tartalmilag arra irányult, hogy tökéletesítsék ismereteiket és készségeiket, ismerjék meg a gyermeklélektant, megtanuljanak franciául, rajzolni és hangszereken játszani. Az oktatás során további gyakorlati ismeretekre is szert tettek (például „gazdasági fizika”, természetrajz). Az iskolában nagy hangsúlyt fektettek a módszertani képzésre, ezért három év működés után az a javaslat született: az elemi osztályba a kislányokat hatéves korukba vegyék fel, hogy az idősebb diáklányoknak lehetőségük legyen a gyakorlatban is kipróbálni a tanultakat. Mivel az otthon világi jellegű volt, a leányoknak nem kellett kerülniük a nyilvánosságot, sem az ellenőrzött társasági életet.¹⁴

A kezdeti bizonytalanság után – főleg azzal kapcsolatban fogalmazódtak meg kételemek, hogy célszerű-e katolikus és protestáns leányokat együtt nevelni¹⁵, illetve problémák voltak az intézet helyével – 1788-ban sikerült megnyitni az intézményt¹⁶. Bár az otthon költségvetésében az alábbi kiadásokkal számoltak: a két felügyelő, a négy tanító (ideértve a katechétát és a rajztanárt), két szolgáló és kapus bére mellett 20 leány ellátásának költségei, a fennmaradt elszámolásokban azonban csak hat növendék kiadásai szerepeltek.¹⁷ Mivel mindeddig nincs ismeretünk arról, hogy nyilvánosan is meghirdettek helyeket az otthonban, a nyilvánosság részéről nem feltételezhető nagyobb érdeklődés. A '80-as évek végéig az intézménytől nem is voltak várhatók jelentősebb eredmények.¹⁸ Az intézet munkáját annál nagyobb bírálatok érték II. József halála után, elsősorban is azt kifogásolták, hogy nem fordított kellő figyelmet a magyar nyelv oktatására, holott az állami kasszából finanszírozták. Az „educatio nationalis” elveinek, azaz az országgyűlés oktatási bizottsága által megfogalmazott irányelveknek (lásd: *Csáky*, 1978, 206–238. o.) sem felel meg, hogy a magyar nyelvet egy órában oktatták. Ezentúl Kristina Le Brun, francia lévén, valószínűleg képtelen volt arra, hogy az otthon nevelési céljait az új, magyar hazafias irányultságú közoktatáshoz igazítsa.¹⁹ Ezért a kilencvenes években már nem kívánták meg a végzett növendékektől, hogy a közoktatásban helyezkedjenek el, hanem lehetővé tették számukra, hogy magántanítói és nevelőnői állásért folyamodjanak.²⁰ Ennek köszönhetően az intézményt sikerült tovább működtetni, a 19. század első évtizedeiben még bizonyíthatóan működött.²¹

Kevésbé volt sikeres az állami árvaház gondolata; a tervek szerint az árvaháznak államilag meghatározott képzési céllal működő példaértékű oktatási intézménnyé kellett volna lennie. Bár kezdetben itt is Felbiger szava volt a döntő, miután őt leváltotta tanítványa, Ferdinand Kigler, az intézményt nem sikerült megtölteni olyan tartalommal, amely sikerre vitte volna. Az eredeti cél az volt, hogy a növendékekből népiskolai tanítókat képezzenek. Az iskola növendékei nemcsak árvák lehettek, az ösztöndíjas helyek a szegényebb – az alacsonyabb hivatalnoki karba tartozó vagy katona – szülők érdeklődésére is számot tarthattak. Az árvaházak az állampolgárok formálására szolgáló műhelyé váltak, olyan helyé, ahol az oktatás-nevelés megszabott program szerint, a család és az eddigi környezet zavaró hatásait kiküszöbölve halad. Szó szerint egyfajta szociális laboratóriumot képviselt, egy volt a sok olyan terület közül, ahol az állam által elvárt „társadalmi nevelés/fejlesztés” folyt. A fiúk oktatásának részét képezte a testnevelés és a „katonai játékok” is, ugyanis a cél olyan állampolgárok képzése volt, akik az uralkodóért nemcsak munkálkodni, hanem harcolni is készek.

Az árvaházat 1786-ban költöztették Pozsonyba, előtte hosszabb ideig Szencen működött, ahol a kitűzött célokat csak részben tudta teljesíteni. Bár eredeti székhelyén önálló háromosztályos iskola működött, s megfelelő területek álltak rendelkezésre a mezőgazdaság oktatásához, csak nehezen lehetett kivitelezni azt az eredeti tervet, amely a növendékek iparos szakmákra való felkészítését irányozta elő. Ezen túl a közeli Pozsonyban nagy volt a kereslet az olcsó munkaerő iránt. Ez is közrejátszott abban, hogy az egész intézményt Pozsonyba költöztették. Itt azonban minden előzetes várakozás ellenére megváltozott az oktatási-nevelési célok értelmezése. Az eredeti terv, a gyermekek bizonyos foglalkozásokra való felkészítése (például iparos foglalkozások, népiskolai tanító) helyett a növendékeket valószínűleg nem ellenőrzött és nem szabályozott módon helyi iparosokhoz adták ki dolgozni, ennek következtében hanyagolták a tanulást. A rendszeres iskolafelügyelői ellenőrzések következtében aránylag rövid időn belül kiderült az intézmény „profilváltása”, de a helyzet javítása nagy nehézségekkel járt. A kilencvenes évek elejére az intézmény elvesztette innovatív jellegét, 1794-ben megszűnt iskolája, a növendékeket a városi iskolák vették át.

Annak ellenére, hogy a 18–19. század fordulóján Pozsony lényegében minden területen (politika, kultúra, gazdaság) megszűnt az ország központja lenni, innovatív potenciál-

ját éppen az oktatás területén tartotta meg. Egyrészt a város „vevő volt” különböző tanintézményeket végzett, jól felkészült szakemberekre, s elég nagy volt ahhoz, hogy a területén működő iskolák tartsák jó színvonalukat, másrészt tovább élt az

iskolavárosi hagyomány, és a város is arra törekedett, hogy a közeli oktatási központokkal (Bécs, Nagyszombat) összevetve ezt továbbra is fenntartsa.

Fordította Szabó Mihály Gizella

Irodalom

- Ballus, P. von (1823): *Preßburg und seine Umgebung*. Preßburg.
- Csáky, M (1978): Von der Ratio educationis zur educatio nationalis. Die ungarische Bildungspolitik zur Zeit der Spätaufklärung und des Frühliberalismus. In: Klingenstein, G., Lutz, H. és Stourzh, G. (szerk.): *Bildung, Politik und Gesellschaft. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit*. V. München. 206–238.
- Kowalská, E. (1983): *Bratislavské ľudové školstvo na konci 18. storočia*. *Historický časopis*, 31. sz. 776–788.
- Kowalská, E. (1991): *Kráľovská akadémia v Bratislave na prelome 18. a 19. storočia*. Z dejín vied a techniky na Slovensku. Kapitoly z vedeckého života v Bratislave, Bratislava.
- Kowalská, E. (1992): *Reforma – škola – hudba (Pôsobenie Franza Paula Riglera v Bratislave)*. *Musicologica slovacica et europaea XVII*, ASCO, Ústav hudobnej vedy SAV, Bratislava.
- Kowalská, E. (1995): *Johann Ignaz von Felbiger and the Hungarian monarchy*. Bratislava.
- Kowalská, E. (1996): Die Schulfrage und das Toleranzpatent: Die politischen Haltungen der lutherischen Protestanten in Ungarn. *Bohemia*, 37. sz. 23–37.
- Kowalská, E. (1997/1998): *Das Elementarschulwesen des 18. Jahrhunderts: Ein Modellfall gesamtstaatlicher Ausbildung in der Habsburgermonarchie*. *Südostdeutsches Archiv*, XL/XLI, 1997/1998, 12–31.
- M. Novák Veronika (2007): *A Pozsonyi Jogakadémia hallgatósága 1777–1848*. Budapest.
- Melton, J. Van Horn (1988): *Absolutism and the 18th Century Origins of Compulsory Schooling in Prussia and Austria*. Cambridge University Press.
- Mrečková, M. (1998): Das bürgerliche Bildungswesen in den Städten der Ostslowakei und die Änderungen in der bürgerlichen Gesellschaft an der Schwelle der Neuzeit. In: Čičaj, V. és Pickl, O. (szerk.): *Städtisches Alltagsleben in Mitteleuropa vom Mittelalter bis zum Ende des 19. Jahrhunderts*. Bratislava. 85–92.
- Reinalter, H. (1988, szerk.): *Joseph von Sonnenfels*. Wien.
- Silagy, D. (1962): *Jakobiner in der Habsburgermonarchie. Ein Beitrag zur Geschichte des aufgeklärten Absolutismus in Österreich*. Wien-München. 86–91.
- Vyvíjalová, M. (1980): Anton Bernolák a osvietenstvo. *Historický časopis*, 28. sz.

Jegyzetek

- (1) Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL), C 69, 1776, Scholae norm., fons 1-6, pos. 5, fól. 11–14.
- (2) Felbiger pozsonyi prépostként működött, s a káptalan reformjának kérdéseivel foglalkozott, 1782 után oktatásügyi kérdésekbe már nem avatkozott bele.
- (3) A teljes hallgatói névjegyzéket M. Novák Veronika (2007) publikálta. A Királyi Akadémia pozsonyi működésével kapcsolatban lásd: *Kowalská*, 1991, 27–38.
- (4) *Repraesentatio juventutis academiae Posonien-sis*. A nyomtatványt az Országos Széchényi Könyvtár őrizte meg.
- (5) Kraillot később azzal gyanúsították meg, hogy részt vett az úgynevezett jakobinus összeesküvésben.
- (6) *Betrachtungen aller hungarischen nocht adeligen Staatsbürger etc. B.m.* (1790) címmel németül is megjelent.
- (7) Archív hl. mesta SR Bratislavy, Pozsony Város Levéltára (a továbbiakban: AMB), fond Š 158, 159. lap.
- (8) Sonnenfelsről lásd: *Reinalter*, 1988.
- (9) Szuha György, a *Puncta animadversiones, pro rei litterariae...oblata*, című írás szerzője a 29. oldalon a fiatalság „elvadulásán” kesergett, ennek oka szerinte „azok a elképzelések, táncok, kocsma etc., amelyeket megengedtek neki”. A sok szórakozási lehetőség

miatt az is felvetődött, hogy az egyetemet „nyugodtabb”, „kevésbé veszélyes” helyre, Vácra költöztetik. Lásd: *Nonnihl de educatione juventutis scholasticae et studiorum reformatione*. Pampeloniae (?), 1792, 60–99. o.

(10) 1795-ben például azért zártak ki egy akadémiai hallgatót, mert közelebbről nem jellemzett „sértő szavakkal” illetve Magyarországot. Az esetről beszámol az *Annales historiae academiae Poseniensis* (Egyetemi Könyvtár, Budapest, kézirat. F/76, fol. 100).

(11) A *Pressburger Zeitung* 1794–95-ben közölte a hadsereg részére szervezett önkéntes gyűjtések adatait.

(12) Jozef Sztachovszky és Jozef Zedniansky hallgatókról volt szó. Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony, fond Királyi Jogakadémia, 379, doboz: 75.

(13) Összeállításakor az egyházkerületben vita folyt, ebbe Benczur József, a késmárki és a pozsonyi gimnázium volt rektora is bekapcsolódott.

(14) Lásd Prónay Gábor 1787. 10. 3-i tervezetét: MOL: C 69, 1787, Scholae Nat., fons 10, pos. 70, fol. 194–199. Prónay egyfajta szalon létesítését javasolta, amelynél nyáron az otthon kertjében működött volna, azonkívül „tisztességes színházi előadások” szervezését vetette fel, farsang idején pedig a növendékek egy nyilvános bálon vehettek volna részt.

(15) A Királyi Helytartóság 1787. december 13-án ez ellen azt az érvet hozta fel, hogy az uralkodó a vegyes nevelés szükségességét a „polgári státuszra” és nem a vallási hovatartozásra való tekintettel szorgalmazta. A javasolt megoldás a szülőkben gyanakvást kelthe-

tett, hiszen az oktatást szükséges különválasztani, s esetleg az étkezésben is különbséget kell tenni (bőjti napok), mindez pedig de facto sértené a „Gleichförmigkeit”, tehát az azonosság elvét. MOL: C 69, 1787, Scholae Nat., fons 10, pos. 90, fol. 246–259.

(16) Az eredeti tervek szerint az intézet Csáky Imre gróf házában 13 helyiségben működött volna, a magas bérleti költségek miatt azonban Török Mária Anna grófnő házába költöztek át. AMB, Š 109, fol. 236, ill. MOL: C 69, 1788, Scholae Nat., fons 37, pos. 9, fol.

(17) Közülük hat nemesi, egy pedig polgári származású volt. 1788 áprilisában az uralkodó újabb két növendék – elhunyt katonatisztek lányai – ellátására nyújtott támogatást. MOL: C 69, 1788, Scholae Nat., fons 37, pos.10, fol.306.

(18) Az első növendék csak az 1792/93-as tanévben lépett iskolai szolgálatba.

(19) Szlovák Állami Levéltár, Pozsony, Lőcsei kirendeltség, levéltári fond: Horváth-Stansitz, 192. doboz. *Negotia educationis*. Ennek ellenére a magyarórák számának növelését – napi két órára – 1796-ban sikerült növelni. AMB, Š 165, 3. rész, fol. 148. Ezeket az iskolapolitikai elveket az 1790–91-es pozsonyi országgyűlésen Brunsvick Antal fogalmazta meg.

(20) AMB, ugyanott, fol. 144.

(21) Az intézet egy volt növendék, Anna von Homberg vezetése alatt működött (*Ballus*, 1823, 151. o.).

Eva Kowalská